




Stanisław Siess-Krzyszkowski

Kraków, Polska

stanislawsiess@gmail.com

 ORCID 0000-0002-4309-4268

Polskie elementarze (podręczniki do nauki czytania) XVI i XVII w.

„Umiejętność czytania nigdy nie była tak użyteczna jak teraz, ponieważ każdy się jej uczy, aby mógł sam czytać Słowo Boże i liczne jego wyłożenia przez uczonych w Piśmie, a zatem aby mógł sam na ich podstawie sądzić”
(Valentin Ickelsamer, 1527)¹

Abstrakt: Od XVI do XVIII, a w szkółkach parafialnych i wiejskich do XIX w. uczono czytania znaną od starożytności metodą sylabizowania zwaną też metodą alfabetyczną. Istotną część wszystkich podręczników stanowiły nauki katechizmowe – stąd ich jednoznaczny charakter konfesyjny. Dwa najstarsze znane polskie podręczniki do nauki czytania były przeznaczone dla wyznawców konfesji augsburskiej. Jednak jest bardzo prawdopodobne, że pierwsze polskie elementarze, zawierające nauki katechizmowe zgodne z doktryną katolicką, zaczęto drukować w latach 20. XVI w. W artykule omówiono wszystkie znane obecnie edycje podręczników do nauki czytania pisma polskiego wydane w XVI i XVII w.

Słowa kluczowe: historia drukarstwa polskiego XVI w., polskie elementarze XVI i XVII w., nauka czytania, nauki katechizmowe

¹ V. Ickelsamer, *Die rechte weis aufs kürztist lesen zu lernen, wie das zum ersten erfunden, und aus der rede vermerckt worde[n] ist, sampt einen gesprech zweyer Kinder, aus dem wort Gottes*, Erfurt, Johann Loersfeld, 1527, k. A2r: „Lesen koennen hat ynn langer zeyt nie so wol seinen nuetz gefunden, als itzo, dweyls seer ein yeder darumb lernet, das er Gottes Wort, und etlicher Gotgeler-te[n] menner außlegung, darueber selbs lesen, und desto das daryn[n] urteylen moege”.

Wprowadzenie

„Wynalazek druku i związane z nim ogromne poszerzenie kręgu potencjalnych użytkowników książki sprawiły, że koniecznością stało się opracowanie i wydawanie podręczników do nauki czytania”². Od XVI do XVIII, a w szkołkach parafialnych i wiejskich do XIX w. uczono czytania metodą sylabizowania, zwaną też metodą alfabetyczną. Podręczniki do nauki czytania to niewielkie broszury liczące z reguły 8–16 kart. Pierwsza stronica to alfabet (duży i mały), następne cztery to zestaw sylab dwu- trzy- i czteroliterowych, reszta to teksty do ćwiczenia sylabizowania – wyłącznie podstawowe nauki katechizmowe oraz modlitwy. Ta część katechizmowa różnicuje podręczniki przeznaczone dla poszczególnych konfesji: katolickiej, augsburskiej, reformowanej i prawosławnej.

Nauka czytania metodą sylabizowania była procesem długim i żmudnym. Tak opisuje go Waldemar Osterloff (1858–1925):

Musiał uczeń przede wszystkim wyuczyć się recytować alfabet, a to nie tylko zwyczajnie, od początku do końca, ale i z dołu do góry *a, be, ce* i t. d., *zet, wu, u, te* i t. d. Odbywało się to ćwiczenie ustnie przez powtarzanie, a nazywało się *abecadłowaniem*; ono samo zajmowało często cały rok szkolny. Wyższy stopień nauki stanowiło rozpoznawanie liter z elementarza, najpierw kolejną abecadła, a następnie na wrywki [...]. Nareszcie, często dopiero w trzecim roku nauki następowała chwila uroczysta – uczeń składał sylaby. [...] I te ćwiczenia trwały często rok i dłużej. Nareszcie następowało czytanie wyrazów, zrazu tylko jednosylabowych, następnie i wielozgłoskowych. [...] W końcu uczeń czytał pacierze, artykuły wiary, przykazania, i t.p., zawsze jednak sylabizując. Tylko zdolniejsi i wytrwalsi uczniowie elementarni lub kształcący się wyżej pozbywali się sylabizowania i czytali biegle. I tylko tacy uczyli się także pisać³.

Innymi słowy, zdecydowana większość uczniów nabywała tylko umiejętność sylabizowania nauk katechizmowych i modlitw. I chyba taki był główny cel tej nauki: utrwalenie w uczniach prawd wiary chrześcijańskiej.

Jeszcze w latach 20. XVI w. V. Ickelsamer zaproponował ulepszenie metody sylabizowania przez zastąpienie abecadłowania dźwiękami. Niestety metoda fonetyczna nie znalazła uznania wśród współczesnych – dopiero w drugiej połowie XVIII w. podjęto próby szerszego jej stosowania⁴, co nie zmieniło faktu, że w szkołkach wiejskich i parafialnych uczono czytania metodą sylabizowania do końca XIX w.

2 F. Pilarczyk, *Elementarze polskie od ich XVI-wiecznych początków do II wojny światowej. Próba monografii księgoznawczej*, Zielona Góra 2003, s. 7.

3 W. Osterloff, *Metodyka języka ojczystego w zakresie elementarnym*, wyd. 2, Warszawa 1924, s. 79. Zob. też B. Trentowski, *Chowanna czyli system pedagogiki narodowej jako umiejętności wychowania, nauki i oświaty, słowem wykształcenia naszej młodzieży*. T. 2, Poznań 1842, s. 369–370.

4 J. Zborowski, *Początkowa nauka czytania*, Warszawa 1959, s. 20–21.

Najważniejsze opracowania dotyczące najstarszych polskich podręczników do nauki czytania to artykuły: Jana Pirożyńskiego *O poznańskim drukarzu Piotrze Sextilisie i o polskich elementarzach XVI w.*⁵, Margarity A. Korzo *O tekstach religijnych w XVI-wiecznych elementarzach polskich*⁶ oraz praca Wiesława Wydry *O najdawniejszej drukowanej książce w Poznaniu*⁷. Franciszek Pilarczyk w monografii *Elementarze polskie od ich XVI-wiecznych początków do II wojny światowej*⁸ w rozdziale *Przemiany struktury i treści elementarzy* (s. 67–85) opisał pokrótce zawartość poszczególnych podręczników, pomijając jednak zupełnie treści konfesyjne. Monografia F. Pilarczyka zawiera też wyczerpującą bibliografię elementarzy polskich (s. 287–451).

Przegląd edycji

Gdańsk 1538 r.: tak zwane *Abecadło polskie*

Pierwszą wzmiankę o tym elementarzu podał Michael Christoph Hanow w 1740 r.: „W Gdańsku już w 1538 roku wydrukował on [Franciszek Rhode] w 8ce elementarz polski. Wymieniono go w drugiej części [katalogu] *Bibliothecae Schroederianae*, w 4ce, s. 279 [...]”⁹. Już w następnym roku wiadomość ta została powtórzona przez Christiana Friedricha Gessnera w dziele: *Der so noethig als nuetzlichen Buchdruckerkunst und Schriftgiesserey. Dritter Theil*¹⁰. Gessner wyraził jeszcze przypuszczenie, że elementarz gdański mógł być tłumaczeniem *Lesebuch V. Ickelsamera*, mając prawdopodobnie na myśli tegoż *Die rechte weis auffs kürztist lesen zu lernen* (Erfurt, Johannes Loersfelt, 1527, wyd. 2 rozszerzone: Marburg, Franz Rhode, 1534)¹¹.

Do połowy XX stulecia *Abecadło polskie* uważane było za najstarszy znany drukowany elementarz polski. Wiadomość podaną przez Hanowa zakwestionowały Alodia Kawecka-Gryczowa i Krystyna Korotajowa¹²: „Nie ulega

5 J. Pirożyński, *O poznańskim drukarzu Piotrze Sextilisie z Obrzycka i o polskich elementarzach XVI w.*, „Studia Historyczne” 1988, t. 28, z. 1 (108), s. 3–14.

6 M.A. Korzo, *O tekstach religijnych w XVI-wiecznych elementarzach polskich*, „Pamiętnik Literacki” 2015, z. 1, s. 169–182.

7 Poznań 2003.

8 Zielona Góra 2003.

9 M.C. Hanow, *Denkmahl der Danziger Buchdruckereyen und Buchdrucker; seit dem Jahre 1539 bis 1740. mit einigen Gedanken von künftiger Verbesserung des Druckes begleitet von Michael Christoph. Hanow. Philos. Prof. in Athenaeo Gedan. et Bibliothec.*, Danzig 1740, k. E1v: „In Danzig hat er [Franciscus Rhodus] schon 1538 [...] auch eine Polnische Fibel in 8vo gedruckt. Sie wird angeführet in dem andern Theil der Bibliothecae Schroederianae in 4to p. 279 [...]”.

10 Leipzig 1741, s. 469.

11 J. Pirożyński, dz. cyt., s. 10.

12 A. Kawecka-Gryczowa, K. Korotajowa, *Drukarze dawnej Polski od XV do XVIII w.* T. 4: *Pomorze*, Wrocław 1962, s. 372–373.

wątpliwości, że jest to jakiś błąd, albo zawiniony przez wspomnianą *Bibliotekę*, albo przez złe odczytanie Hanowa”. Najwyraźniej autorki nie dotarły do *Bibliotheca Schroederiana*, która okazuje się katalogiem książek wystawionych na aukcję publiczną 16 X 1719 r. w Gdańsku¹³. Tu na stronie 279 (*Libri in octavo*) czytamy to, co zacytował M.C. Hanow: „4059. Eine Polnische Fiebel, w gdansku, [1]538.” Trzeba więc pogodzić się z faktem, że najstarszym znanym elementarzem polskim jest właśnie ów druk F. Rhodego.

Najważniejszym argumentem przeciwko istnieniu *Abecadła polskiego* był zdaniem A. Kaweckiej-Gryczowej i K. Korotajowej „fakt, że za życia Franciszka nie ukazał się ani jeden druk w naszym języku [...]. Gdyby Rhodowie mieli polskie czcionki, czemuż by ich nie używali? [...]”. W latach 30. XVI w., gdy ortografia polska była jeszcze niestabilizowana możliwe było drukowanie książek w języku polskim z użyciem czcionek niemieckich. Jako przykład można przytoczyć *Parvus Catechismus. Maly Catechismus dla pospolitych plebanow i kaznodzeyow* Marcina Lutra w przekładzie Liboriusza Schadilki, wydany w Wittenberdze w 1533 lub 1534 r.¹⁴ Zawartość tego katechizmu omówił szczegółowo Ignacy Warmiński, a jego ortografię Lucjan Malinowski¹⁵. Według L. Malinowskiego jedyną polską literą użytą do druku tego katechizmu było „ą”. Niestety ani u Warmińskiego, ani u Malinowskiego nie zamieszczono żadnej podobizny kart katechizmu, a ten spłonął w 1944 r. wraz z Biblioteką Ordynacji Krasińskich. Nie wiemy więc, jaką postać graficzną miało „ą” w tym druku.

Katechizm M. Lutra w przekładzie Schadilki wydrukowano w 300 egzemplarzach. Jest bardzo prawdopodobne, że to z niego zaczerpnięto tekst do części katechizmowej *Abecadła polskiego*, naśladując także tego katechizmu ortografię.

Warto zaznaczyć, że Rhode miał doświadczenie, jako drukarz elementarzy. W Marburgu w 1533 r. wydał (wznowił?) opracowany przez Ickelsamera na podstawie wspomnianego wyżej *Lesebuch* (podręcznika metodycznego dla nauczycieli), elementarz, którego pełny tytuł brzmi: *Das Alphabetbuechlin, mit silben und namen. Auch gemein zifer und zal, sampt den text des kleinen Catechismi. Als Zehn gebot. Der glaube. Der Tauff. Vater unser. [Vom Abentmal Christi]*¹⁶. *Benedicite. Gratias. Ander Gratias. Magnificat. Benedictus. Nunc dimittis. Verheissung Chri[sti]. Pau Ro. 3. Ephe. 2. Johan. 2* (il. 1, 2). Część

13 G. Tenter, *Bibliothecae Schroederianae Sive Catalogi Librorum, In lingua quavis & facultate extantium, Viri Magnifici quondam & Maxime Strenui, Domini Georgii Schroederi [...] Pars Posterior, quam Auctionem Publicam, Legibus consueta, In Porta, communiter dicta Viridi (Auffm grünen Thor) MDCCXIX. d. 16. Octobr., Gedani 1719.*

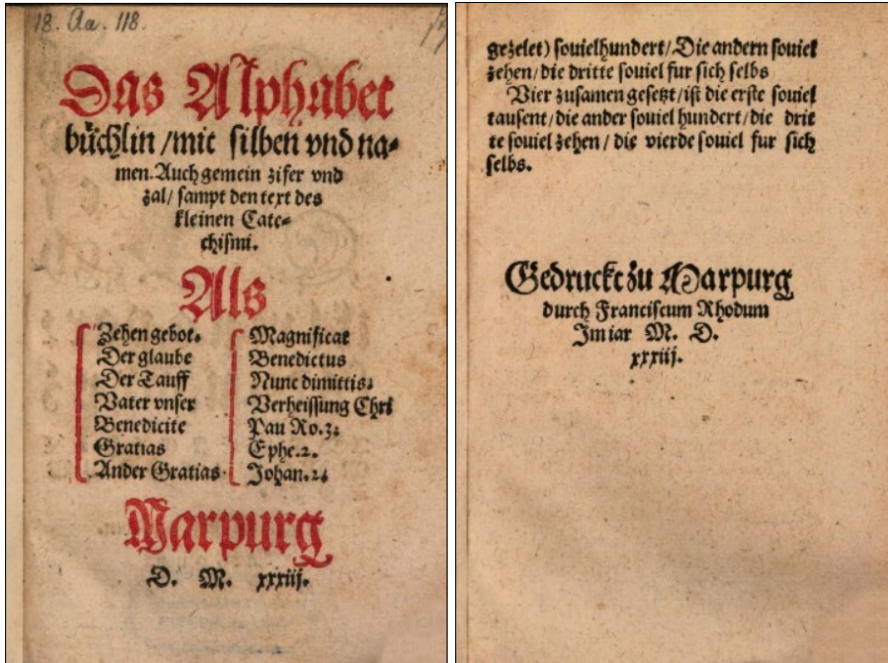
14 I. Warmiński, *Andrz. Samuel i Jan Seklucyan*, Poznań 1906, s. 179–185.

15 L. Malinowski, *Ślady dyjalektyczne w oznaczaniu samogłosek nosowych w kilku zabytkach języka polskiego wieku XV i XVI*, „Rozprawy i Sprawozdania z Posiedzeń Wydziału Filologicznego Akademii Umiejętności” 1880, t. 7, s. 319–349.

16 Pominięte na karcie tytułowej.

katechizmowa tego elementarza oparta jest na *Małym katechizmie* Marcina Lutra. Natomiast zaproponowana przez Ickelsamera metoda nauki czytania była metodą fonetyczną, ulepszoną metodą sylabizowania.

Il. 1, 2. *Das Alphabetbuechlin*, Marburg, Franz Rhode, 1533,
k. tytułowa i k. C₈ recto (Österreichische Nationalbibliothek, Wien)



Królewiec 1547: elementarz Jana Seklucjana

Podręcznik ten stanowi wstępną część (k. A₆r–D₂r) ułożonego przez Seklucjana katechizmu wydanego u Jana Weinreicha w Królewcu w 1547 r. pod tytułem: *Catechismus to iest, nauka naprzedniejsza, y potrzebniejsza, ku zbawyenyu, o wierze krzescianskiej. Przes Iana Seclvciana Nowo wydany*¹⁷ (il. 3).

Układ elementarza jest następujący: *Argumentum albo Summa tich kxiązek* (wierszem i prozą, k. A₆r)¹⁸, sylaby (k. A₆v–B₂r), *Dziesiecioro przikazanie Boże* (prozą i wierszem, k. B₂r–B₃v), *Summa wszystkiego przykazania Bożego* (*Przykazanie miłości*, k. B₃v), *Dwanascie czlonkow wiari krzescianskiej* (*Credo*, k. B₄r–B₄v), *Modlitwa pańska* (k. B₄v–C₁r), *Zdrowas Maria* (k. C₁r–C₁v),

17 Egzemplarz w Bibliotece Czartoryskich w Krakowie, sygn. 1160 I C_m., brak w nim k. B₁.

18 Część wierszowana odnosi się do całego katechizmu, pod nią tekst będący krótką przedmową do elementarza, inc.: „Kazdy to baczy że pysmo polskie iest trudne do czitania [...]”.

*O świętosciach kościelnych (O świętosci chrztu świętego, O świętosci ołtarza, k. C_{1v}–C_{2v}), O kluczach kościelnych to jest o rozgrzeszeniu (k. C_{3r})*¹⁹.

Od k. C_{3r}–D_{2r} następuje część, którą można nazwać pasterstwem domowym (codzienne religijne obowiązki gospodarza czuwającego nad duchowością domowników i służby). W tej części zamieścił J. Seklucjan cztery modlitwy, z czego dwie pierwsze: *Wstawszy rano* [..., inc.:] „Dziękuian [sic] tobie Boże oicze niebieski przez Christussa syna twego iedine[g]o [...]” oraz *Idąc spać* [..., inc.:] „Wszechmogąci oicze niebiesky dziękuyem tobie [...]”, są przekładem z *Haustafel* M. Lutra. Dwie następne modlitwy [*Przed jedzeniem*, inc.:] „Wszechmogąci miłosciwy panie, który z wielkiego myłosierdzya twe[g]o [...]” oraz [*Po jedzeniu*, inc.:] „Wszechmogący miłosciwy panie Boże. Dziękuiiem [sic] twey swietey miłosci [...]” mógł ułożyć sam Seklucjan.

Jeśli bliżej przyjrzymy się części metodycznej elementarza to zauważymy, że różni się ona zdecydowanie od późniejszych elementarzy polskich: pierwsze cztery stronicie (k. A_{6v}–A_{8r}) zawierają głośnieki (i.e. samogłoski) i różne kombinacje sylab dwuliterowych (samogłoska + spółgłoska, spółgłoska + samogłoska). Pół stronicy (k. A_{8r}) zajmują *Głosnik między dwiema niemema* (czyli samogłoska między dwoma spółgłoskami, il. 4), na następnej stronicy (k. A_{8v}) zaczynają się *Dwie mieme* [sic] *pred głosnikiem*. Niestety w egzemplarzu Biblioteki Czartoryskich (jedynym zachowanym) brakuje karty B₁, na której znajdowała się dalsza część dwu spółgłosek przed samogłoską i zaczynała się część trzy spółgłoski przed samogłoską, kończąca się na zachowanej karcie B_{2r}. Takie przedstawienie materiału metodycznego wskazuje jednoznacznie na fakt, że Seklucjan wzorował się na elementarzu Ickelsamera.

Elementarz Seklucjana, podobnie jak *Abecadło polskie*, przeznaczony był dla wyznawców konfesji augsburskiej. Umieszczenie w części katechizmowej nauki *O kluczach niebieskich i rozgrzeszeniu* wskazuje na to, że wzorem dla autora był Andreas Osiander i jego *Ein kurtzer begriff der hauptstueck, so in den Catechismum, das ist in die kinderleer gehoeren*²⁰. Nauki katechizmowe zalecane przez Osiandra uzupełnił Seklucjan o rymowany *Dekalog*, *Summę wszystkiego przykazania Bożego* i co zaskakujące odrzuconą przez luteranów *Zdrowaś Maria*. Zamieszczenie tej modlitwy w katechizmie tak skomentował I. Warmiński: „Dodał też [Seklucjan], czego wprzódny nie uczynił^[21], pierwszą połowę^[22] *Pozdrowienia anielskiego*; może w nim przemogła dawna polska natura [...]; może też raczej względ na polski lud, z którego

19 I. Warmiński, dz. cyt., s. 205–206.

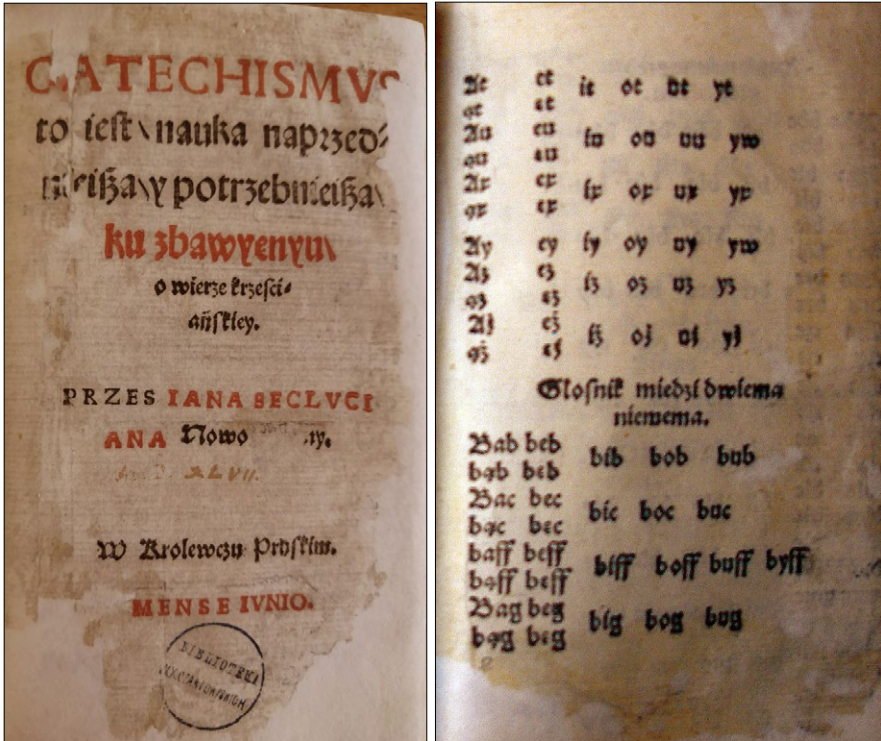
20 Nürnberg, (Johann Petreius), 1531.

21 Mowa tu o pierwszym katechizmie Seklucjana, wydanym w 1545 r. w Królewcu; więcej o tym katechizmie, zob. I. Warmiński, dz. cyt., s. 185–187.

22 I. Warmiński nie uwzględnił faktu, że druga część *Pozdrowienia anielskiego* została wprowadzona dopiero w 1566 r. przez papieża Piusa VI.

zwyczajem, mianowicie mocno się liczone, by go tam łatwiej dla nowego ruchu pozyskać”²³.

- Il. 3, 4. *Catechismvs to iest, nauka naprzedniejsza, y potrzebniejsza, ku zbawyeniu, o wierze krzescianskiej. Przes Iana Seclvciana Nowo wydany, Królewiec, Jan Weinriech, 1547, k. tytułowa i k. A₂r* (Biblioteka Czartoryskich w Krakowie)



Poznań 1556 r.: *Nauka ku czitaniu Działkam małym pisma polskiego*

Elementarz ten (il. 5, 6) odnalazł J. Pirożyński w zbiorach Herzog August Bibliothek w Wolfenbüttel (sygn. 63, Grammatica)²⁴. Ów czterokartkowy druczek okazał się nie tylko najstarszym zachowanym samodzielny polskim elementarzem, ale też pierwszym (i jak na razie jedynym) znanym produktem drukarni Piotra Sextilisa w Poznaniu. Szerzej o P. Sextilisie, jego tłoczni i elementarzu pisał W. Wydra we wspomnianej wcześniej monografii, zaś o tekstach katechizmowych w nim zawartych M.A. Korzo²⁵.

23 I. Warmiński, dz. cyt., s. 206.

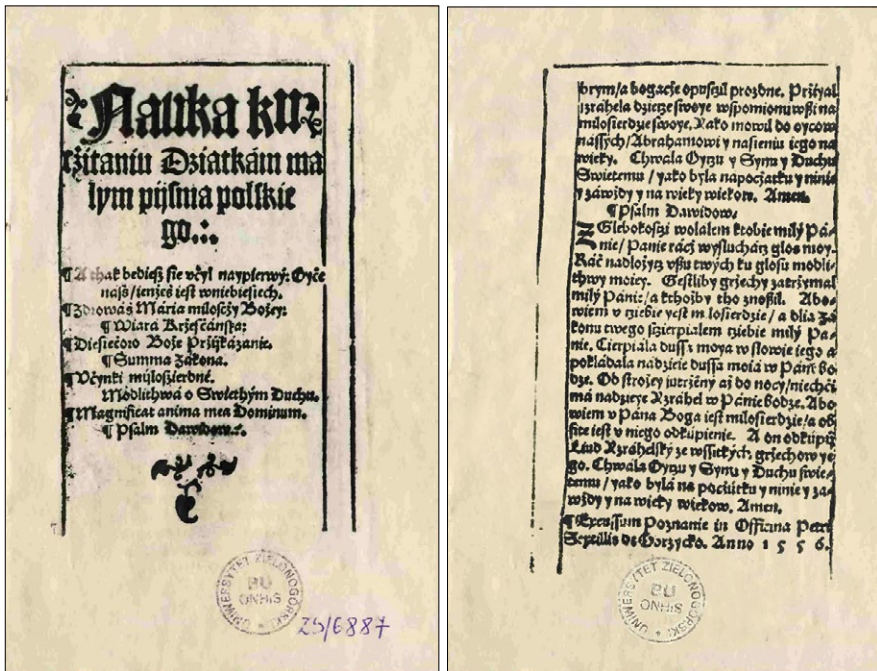
24 J. Pirożyński, dz. cyt., s. 3.

25 M.A. Korzo, dz. cyt., s. 172.

Układ elementarza jest następujący: alfabet, sylaby, po nich część katechizmowa: *Modlitwa Pańska, Pozdrowienie Mariewi, Wiara Krześcijańska (Credo), Dziesięć Bożych Przykazań, Summa Zakonu (Przykazanie miłości), Uczynki miłobierne, Siedem grzechów śmiertelnych, Grzechy które pomsty zawždy od Boga żadaia, Sziedm darow Ducha świetego, Osmiuro błogosławieństwo, Modlitwa o swietym Duchu, Druga Modlitwa [o swietym Duchu], Magnificat, Psalm Dawidow [130, De profundis].*

Należy się zgodzić z opinią W. Wydry, że podręcznik przeznaczony był do nauczania dzieci czeskich, być może i niemieckich²⁶. Ze względu na specyficzną ortografię, nieuwzględniającą nosówek, trudno sobie wyobrazić jego przydatność dla dzieci polskich.

Il. 5, 6. *Nauka ku czitaniu Dziaćkam małym pisma polskiego*, Poznań, Piotr Sextilis, 1556, k. tytułowa i k. A₄v (Herzog August Bibliothek, Wolfenbüttel)



Wrocław ok. 1570 r.: *Nauka krótka ku czytaniu pisma Polskiego*

Uszkodzoną odbitkę korektową tego elementarza (il. 7) wydobył w Bibliotece Jagiellońskiej z bliżej nieznaney oprawy Żegota Pauli. Karol Estreicher opisał ten elementarz następująco: „Druk z XVI w., kolumny Łazarza w ramach”.

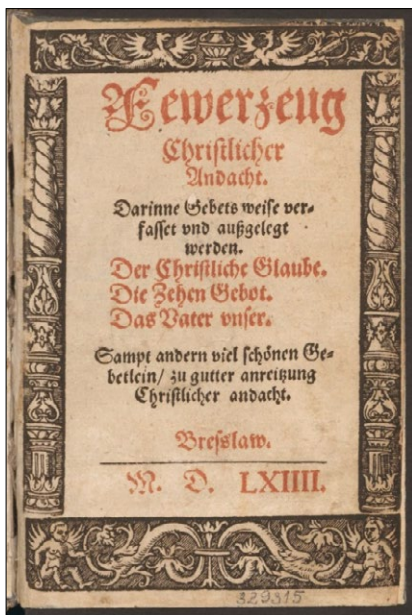
26 W. Wydra, dz. cyt., s. 21.

I tak już zostało. J. Pirożyński pisał: „wydrukowany w drugiej połowie XVI w. in octavo w Krakowie w Drukarni Łazarzowej Jana Januszowskiego” i dalej: „Data tego druku nie jest na razie znana i dopiero bliższe badania nad zasobem typograficznym tłoczni Januszowskiego mogłyby pozwolić na określenie czasu wydania tego podręcznika”²⁷. Podobnie określa drukarza *Katalog poloników XVI wieku Biblioteki Jagiellońskiej*²⁸. Ale w zasobie Drukarni Łazarzowej nie ma ani takich ramek, ani czcionki takiego kroju, jakiego użyto do druku elementarza. Na właściwy ślad naprowadza monografia Marty Burbianki *Produkcja typograficzna Scharffenbergów we Wrocławiu*²⁹. Tu w części ilustracyjnej znajduje się reprodukcja karty tytułowej modlitewnika *Feuerzeug christlicher Andacht*, wydrukowanego w tłoczni Kryspina Scharffenberga w 1564 r. (il. 8) – nie ulega wątpliwości, że to identyczna ramka jak w elementarzu z Biblioteki Jagiellońskiej. Rok druku tego elementarza można ostrożnie określić na około 1565–1570³⁰.

Il. 7. *Nauka krotka ku czytaniu pisma Polskiego*, Wrocław, Kryspin Scharffenberg, ok. 1570?, k. tytułowa i fragment ostatniej karty verso (Biblioteka Jagiellońska)



Il. 8. *Feuerzeug Christlicher Andacht*, Wrocław, Kryspin Scharffenberg, 1564, karta tytułowa (Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu)



27 J. Pirożyński, dz. cyt., s. 11.

28 T. 2: M–Z, Kraków 1994, poz. 1708.

29 Wrocław 1968.

30 M. Burbianka, *Produkcja typograficzna Scharffenbergów we Wrocławiu*, Wrocław 1968 wskazuje na s. 96 jeszcze jeden druk K. Scharffenberga, w którym użyto identycznej ramki, wydana w 1565 r. gramatykę Donata.

Niewielki fragment ostatniej karty – drzeworyt przedstawiający pióra z ogona koguta – pozwala na zaliczenie tego elementarza do bardzo popularnych w niemieckim obszarze językowym tzw. Hahnenfibel (elementarzy z kogutem). Jeśli datowanie elementarza wrocławskiego jest poprawne, to jest on najstarszym znanym elementarzem z tej grupy³¹.

Część tekstowa elementarza oparta jest na *Kurtzer Begriff* A. Osiandra (czyli uwzględnia naukę o kluczach kościelnych) i *Haustafel* M. Lutra (część tłumaczona na polski jako *Pasterstwo domowe*), czyli podręcznik miał służyć wyznawcom konfesji augsburskiej³². Zachowana część *Pasterstwa domowego* obejmuje: modlitwę przed snem, dwie modlitwy przed posiłkiem (pierwsza to wersy 15, 16 z *Psalmu 144*)³³ oraz dwie po posiłku³⁴ (ostatnie trzy modlitwy zachowane we fragmentach).

Fakt, że część metodyczna elementarza zaczyna się od alfabetu każe przypuszczać, że w podręczniku tym zastosowano metodę sylabizowania, zrywając tym samym z metodą fonetyczną Ickelsamera, którą posługiwały się wcześniejsze elementarze ewangelickie: tak zwane *Abecadło polskie* (1538) i elementarz J. Seklucjana (1547).

Wydanie to charakteryzuje się pewnymi osobliwościami ortograficznymi. Dotyczy to nosówki *q*, wzmocnionej często w końcówkach przez zapis *qm*. Oto kilka przykładów: *piszqm, zemnqm, sqm*. Być może osobliwości te zostały w korekcie usunięte.

Królewiec ok. 1578 r.: *Nauka krotka ku czytaniu pisma polskiego*³⁵

Układ i tekst tego elementarza wydrukowanego u Jerzego Osterbergera (il. 9) jest bardzo zbliżony do elementarza Sextilisa. Modlitwy ułożone są w tej samej kolejności, całość zamyka *Magnificat* i *Psalm 130* w przekładzie Walentego Wróbla, przy czym w *Pozdrowieniu anielskim* opuszczono błogosławieństwo dla św. Anny. Jedyna istotna różnica między elementarzem Sextilisa a królewieckim:

31 Według Josefa Benzinga najstarszy znany Hahnenfibel wydrukowany został we Frankfurcie nad Odrą ok. 1575 r. w tłoczni Johanna Eichorna (J. Benzing, *Zur Entstehung der Hahnenfibel*, „Philobiblon” 1959, vol 3, s. 14). Przy czym należy dodać, że jedyny egzemplarz tego elementarza, niegdyś znajdujący się Bibliotece kościoła mariackiego we Frankfurcie n/O, zaginął.

32 M.A. Korzo, dz. cyt., s. 172–173.

33 W *Haustafel: Das Benedicite*.

34 W *Haustafel: Das Gratias*.

35 Egzemplarz tego elementarza znajduje się w Cambridge w Trinity College. Odnalazł go tam w 1934 r. Stanisław Kot (zob. L. Tomanek, *Tajemnice Biblioteki Bodleyańskiej. Wywiad z prof. drem Stanisławem Kotem*, „Kuryer Literacko-Naukowy” 1934, t. 11, nr 36, s. I–II); drukarza (J. Osterberger) określiła Alodia Kawecka-Gryczowa, prawdopodobny rok druku (ok. 1578) według J. Benzinga (E.P. Tyrrell, J.S.G. Simmons, *Slavonic books before 1700 in Cambridge libraries*, „Transactions of the Cambridge Bibliographical Society” 1963, vol. 3, no. 5, s. 395–396).

w tym ostatnim *Dekalog* przytoczony jest za *Księgą wyjścia* 20. 1–17 (przy czym przekład *Dekalogu* jest odmienny tak od *Biblii Leopolicy*, jak i *Biblii brzeskiej*). Starotestamentowy *Dekalog* wskazuje, że podręcznik ten miał służyć wyznawcom konfesji szwajcarskiej (ewangelicko-reformowanej) lub czeskiej.

Magnificat i *Psalm 130* są tymi samymi przekładami, które znajdujemy w elementarzu *Sextilisa*. Są jednak między obu wydaniem drobne różnice. W *Magnificat* u *Sextilisa* „Iż mi uczynił wiele który mocny jest”, „Przyjął Izrahela dziecię swoje”, „Jako mówił do ojców naszych”, w elementarzu królewickim odpowiednio: „Iż mi uczynił rzeczy wielkie który możny jest”, „Przyjął Izrahela dzieciątko swoje”, „Jako mówił jest do ojców naszych”. W *Psalmie 130* u *Sextilisa* (zgodnie z przekładem W. Wróbla): „Jestliby grzechy zatrzymał miły Panie, a któżby to znosił”, w elementarzu królewickim: „Jeśli będziesz raczył do nas baczyć występki nasze miły Panie, i któż wytrwa?”. I jeszcze dwie różnice w stosunku do *Sextilisa*: w elementarzu królewickim zamieszczona jest tylko jedna *Modlitwa do Ducha Świętego*. Nadto na odwrocie ostatniej karty elementarza znajduje się całostronicowy drzeworyt przedstawiający koguta na sześciokątnym podnóżku (il. 10). Tym samym to drugi polski elementarz z rodzaju Hahnenfibel.

Il. 9, 10. *Nauka krotka ku czytaniu pisma polskiego*, Królewiec, Georg Osterberger, ok. 1578, karta tytułowa i k. A₈v (Cambridge, Trinity College)



Lwów 1599 r.: *Nauka ku czytaniu Pisma Polskiego z figurami.*
Przyłożone są nabożne Modlitwy y Psalmy

Egzemplarz tego elementarza drukowanego u Macieja Bernata (il. 11) znajduje się w Bibliotece Narodowej św. św. Cyryla i Metodego w Sofii (sygn. Rn 599.1). Liczy on dziesięć nieliczbowanych kart in 12°. Pierwotnie elementarz ten liczył kart 12 – w sofijским egzemplarzu brak k. A₆ i A₇. Karty A₁–A₅ oraz A₈ i A₉ to tekst identyczny (poza tytułami dwu modlitw³⁶) z elementarzem Sextilisa, czyli można przypuszczać, że identyczny był także tekst na brakujących kartach A₆ i A₇. Ostatnie trzy karty to nowe teksty: *Psalm L.* (nieznanego tłumaczenia), *Modlitwa do Pana Boga za wszytek lud*, *Modlitwa Tobiaszowa*, *Przeżegnanie Stołu*, *Dziękowanie po obiedzie*; na odwrocie ostatniej karty owalny drzeworyt przedstawiający św. Jana Ewangelistę, pod nim cytat z jego Ewangelii (3.16): „Abowiem tak Bóg umiłował świat, że syna swego jedynego dał [...]”, pod tym kolofon: *We Lwowie roku 1599* (il. 12). Jedyna różnica między elementarzem lwowskim a Sextilisa (poza wymienionymi wyżej dodatkami) dotyczy *Pozdrowienia anielskiego*: do tekstu lwowskiego dodano wers „Święta Maryjo, Matko Boża [...]”, włączony do modlitwy w 1566 r. na polecenie Piusa V. Nowością są również ilustracje w części katechizmowej elementarza (pięć drzeworytów, w tym jeden na karcie tytułowej).

Il. 11, 12. *Nauka ku czytaniu Pisma Polskiego z figurami*, Lwów, Maciej Bernat, 1599, k. tytułowa i k. A₁₂v (Biblioteka Narodowa św. św. Cyryla i Metodego w Sofii)

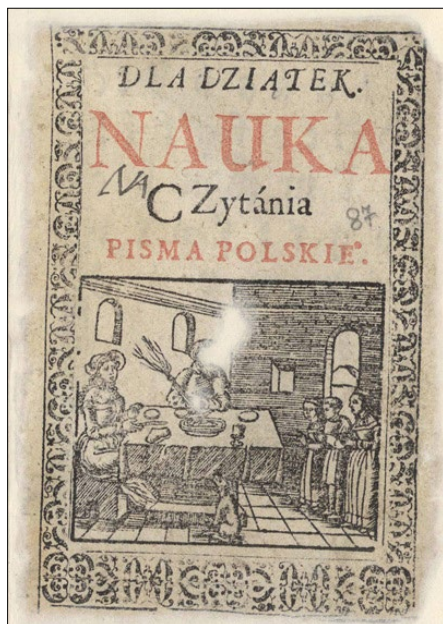


36 U Sextilisa: „Pozdrowienie Marięy, Wiara Krześcijańska”, w wydaniu lwowskim: „Pozdrowienie Panny Máryey, Dwánaście członkow Wiary Chrześcijańskiej”.

Kraków 1611 r.: *Dla Dziełek. Nauka Czytania Pisma Polskie[go]*

Jedyny egzemplarz tego elementarza drukowanego u Dziedziców Jakuba Siebeneichera (il. 13, 14) znajduje się także w Bibliotece Narodowej św. św. Cyryla i Metodego w Sofii (sygn. Rn 611.1), w jednym klocku z elementarzem lwowskim. Pierwsza część katechizmowa tego elementarza od *Modlitwy Pańskiej* do *Psalmu 130* pokrywa się z wydaniem Sextilisa (poza tytułami dwu modlitw³⁷), druga część obejmuje *Psalm 50*, *Przeżegnanie Stołu*, *Dziękowanie po obiedzie*, *Modlitwa Tobiaszowa*. Tekst drugiej części zgodny jest z wydaniem lwowskim 1599 r., łącznie z cytatem z Ewangelii św. Jana na verso ostatniej karty. Część katechizmowa elementarza ozdobiona jest pięcioma drzeworytami.

Il. 13, 14. *Dla Dziełek Nauka Czytaniu Pisma Polskie[go]*, Kraków, Dziedzice Jakuba Siebeneichera, 1611, k. tytułowa i k. A₁₂v
(Biblioteka Narodowa św. św. Cyryla i Metodego w Sofii)



37 U Sextilisa: „Pozdrowienie Marjey, Wiará Krzesczianská”, w wydaniu krakowskim: „Pozdrowienie p. Marjey, Credo Apostolskie”.

Nieznana drukarnia z początku XVII w.: *Nauka ku czytaniu Pisma Polskiego z figurami. Przyłożone są Nabożne Modlitwy y Psalmi*

Uszkodzona odbitka korektowa tego elementarza znajduje się w Muzeum Diecezjalnym w Sandomierzu. Okoliczności jej pozyskania nie są znane. Zachowały się karty A₁₋₄ i A₆₋₈, brakuje karty A₅, zaś k. A₉ (ostatnia) zachowana w nikłym fragmencie. Na tym fragmencie k. A_{9v} widać wyraźnie liczbę 6 z kropką (il. 15), która być może jest końcówką daty wydania podręcznika. Niestety nie udało się ustalić drukarni, która wytłoczyła ów elementarz. Pewnych wskazówek do datowania dostarcza ozdobny inicjał Q (odwrócone Q użyto zamiast O w pierwszym słowie *Modlitwy Pańskiej*, il. 16). Inicjał jest charakterystyczny: środkowe pole litery zajmuje wizerunek małpy. Bardzo podobny, acz nie identyczny inicjał używany był w krakowskich drukarniach Macieja Jędrzejowczyka³⁸ i Franciszka Cezarego³⁹ w latach 1619–1626. Mógł go używać także Jan Szeliga w swoich drukarniach, kolejno w Dobromilu, Jarosławiu i we Lwowie.

Część katechizmowa obejmuje: *Modlitwę Pańską*, *Pozdrowienie Panny Mary[ey]*, *Dwanaście członków [wiary chrześcijańskiej]*⁴⁰ (k. A_{3v} do A_{4v}), *Magnificat*, *Psalm Dawidów 130*, *Psalm 50*, *Przeżegnanie Stołu* (k. A_{6r} do A_{8v}).

Między tekstami katechizmowymi tego wydania a wydaniem Sextilisa, lwowskim 1599 r. i krakowskim 1611 r. istnieją pewne różnice. Z *Pozdrowienia anielskiego* usunięto błogosławieństwo dla św. Anny, a tekst *Magnificat* oraz psalmów *Miserere mei Deus* (Ps 50) i *De profundis* (Ps 130) zamieniono na tłumaczenia Jakuba Wujka⁴¹. *Przeżegnanie stołu* składa się z dwu części: wierszy 15–16 *Psalmu 144* (nieznanego tłumaczenia) oraz krótkiej modlitwy z tekstem zbliżonym do wcześniejszych wydań. Można się domyślać, że na karcie A_{9r} znajdowało się *Dziękowanie po obiedzie* oraz jakaś druga niezidentyfikowana modlitwa, a na verso tejże karty jakaś ilustracja i kolofon.

38 Na przykład w: Maciej Blossius, *Academica Deifica Trias* [...], 1619, k. A_{2r}; Aleksander Kośliński, *Conclusiones Theologicae* [...], 1626, k. A_{2r}; Gabriel Ochocki, *Quaestio de Phrenitide* [...], 1629, k. A_{2r}. Dziękuję p. Ewie Kosmowskiej z Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie za wskazanie druków, w których występuje wspomniany inicjał.

39 Na przykład w: Jan Fox, *Oratio Gratulatoria In Adventum* [...] Martini Szyskowski, 1617, k. A_{2r}.

40 Zachowany tylko tytuł.

41 *Magnificat* zgodnie z tekstem zawartym w: *Nowy Testament* (1593, s. 191, mylnie oznaczona 192), *Miserere mei Deus* oraz *De profundis* zgodnie z tekstem w: *Psalterz Dawidów* (1594, odpowiednio s. 94 i 235). Należy dodać, że tłumaczenia te różnią się nieco od tekstów zawartych w zweryfikowanym wydaniu *Biblii* Wujka z 1599 r. Co zaskakujące, wszystkie późniejsze elementarze zawierają pierwotne XVI-wieczne przekłady *Magnificat* i psalmów. Jedyne wyjątek to *Psalm 50* w elementarzu wileńskim z 1633 r.

Il. 15, 16. *Nauka ku czytaniu Pisma Polskiego z figurami*, b. m. i r. (Kraków?, 1616?, 1626?), k. tytułowa i fragment ostatniej karty verso, k. A₃v (Muzeum Diecezjalne w Sandomierzu)



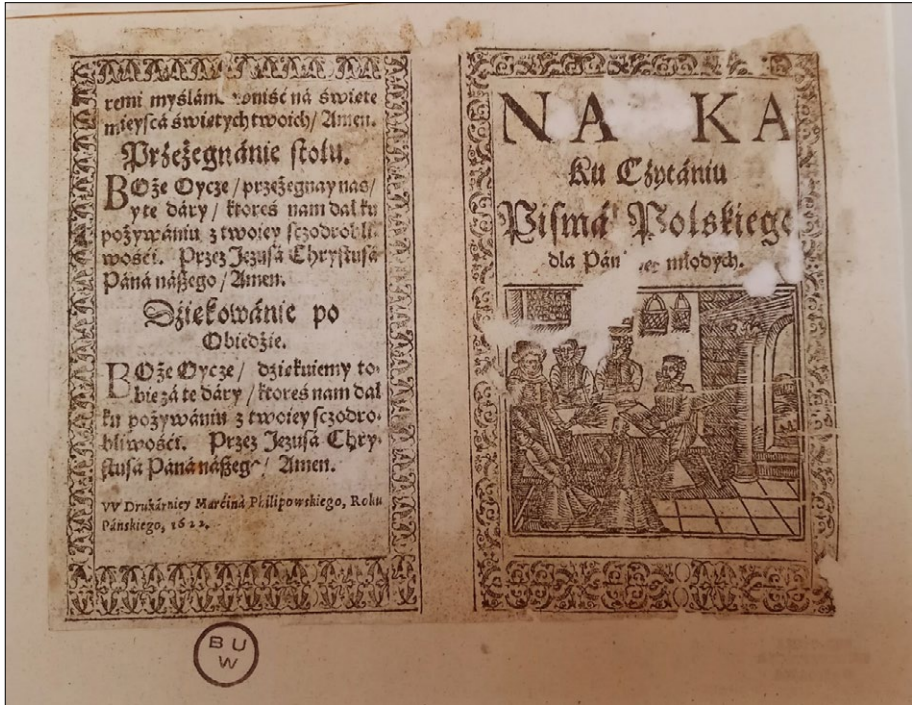
Kraków 1622 r.: *Nauka Ku Czytaniu Pisma Polskiego dla Pánienek młodych*⁴²

Cztery karty z tego elementarza drukowanego u Marcina Filipowskiego (il. 17) przechowywane są w zbiorach Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie (sygn. SD 712.175). Pierwotnie elementarz liczył prawdopodobnie 12 kart, z których zachowały się karty A₁ (tytułowa), A₄, A₉ i A₁₂ (ostatnia).

Na karcie A₁v wydrukowano alfabet, na A₄r–A₄v *Modlitwę Pańską*, na A₉r–A₉v *Magnificat* i początek *Psalmu 130*, na A₁₂ znajdują się: *Modlitwa do Pana Boga za wszytek lud*, *Modlitwa Tobiaszowa*, *Przeżegnanie Stołu*, *Dziękowanie po obiedzie*. Jak widać, ostatnia karta powtarza dokładnie tekst elementarza z 1599 r.; być może i jego reszta była z nim identyczna.

42 F. Pilarczyk, dz. cyt., nie notuje.

Il. 17. *Nauka Ku Czytaniu Pismá Polskiego dla Pánienek mlodych*,
Kraków, Marcin Filipowski, 1622, verso karty ostatniej i karta tytułowa
(Biblioteka Uniwersytecka w Warszawie)



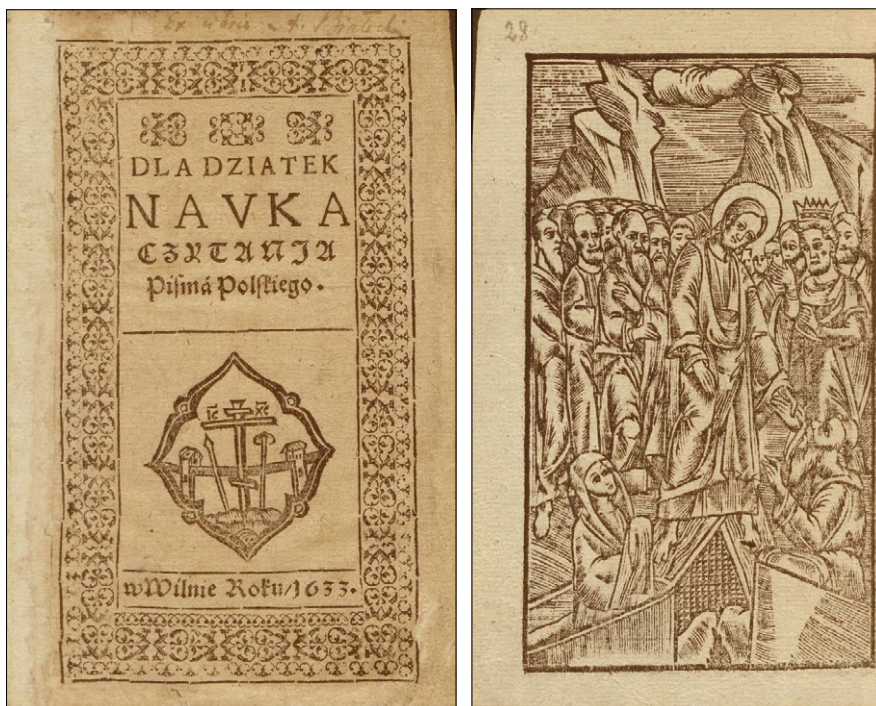
Wilno 1633 r.: *Dla Dzieatek Nauka Czytania Pismá Polskiego*⁴³

Podręcznik ten (il. 18, 19) wytłoczyła Drukarnia Bractwa św. Ducha dla wyznawców prawosławia, stąd odbiega on tak formą (11 całostronicowych ilustracji na kartach verso), jak i treścią od omówionych wcześniej podręczników. Wspólne elementy z poprzednimi wydaniem to: alfabet i zestaw sylab do nauki czytania oraz *Modlitwa Pańska*, *Dziesięcioro Boże Przykazanie*, *Summa Zakonu*, *Uczynki miłosierne*, *Siedem grzechów śmiertelnych*, *Grzechy ktore zawsze pomsty od Boga żądaią*, *Siedm darow Ducha świętego*, *Ośmioro błogosławieństwa*, wreszcie *Psalm 50* w przekładzie Jakuba Wujka (jak w wydaniu krakowskim z r. 1611). Tekst *Modlitwy do P. Mariey (Pozdrowienia anielskiego)* zgodny

43 Egzemplarze tego druku znajdują się w Bibliotece Jagiellońskiej (sygn. 51965 I) i w Lwowskiej Narodowej Naukowej Bibliotece W. Stefanyka we Lwowie (sygn. CT-74868), jego faksymile wydał w Krakowie Pruszyński w 1880 r. w 16 egzemplarzach.

jest z brzmieniem przyjętym w katechizmach prawosławnych⁴⁴, *Wyznanie Prawosławnej Wiary, pierwszego y wtorego powszechnego Concilium* to Symbol nicejsko-konstantynopoliński, oczywiście bez filioque. Do tych nauk katechizmowych dodano kilkanaście innych modlitw, na przykład *Modlitwę do S. Trojce*, dwie *Modlitwy poranne S. Makaryusza*, *Modlitwy, gdy się spać masz położyć*.

Il. 18, 19. *Dla Dziełek Nauka Czytania Pismá Polskiego*, Wilno, Druk. Bractwa św. Ducha, 1633, karta tytułowa i k. B_v (Biblioteka Jagiellońska w Krakowie)



Kraków 1657 r.: *Nauka Ku Czytaniu Pismá Polskiego dla młodych Pánienek*⁴⁵

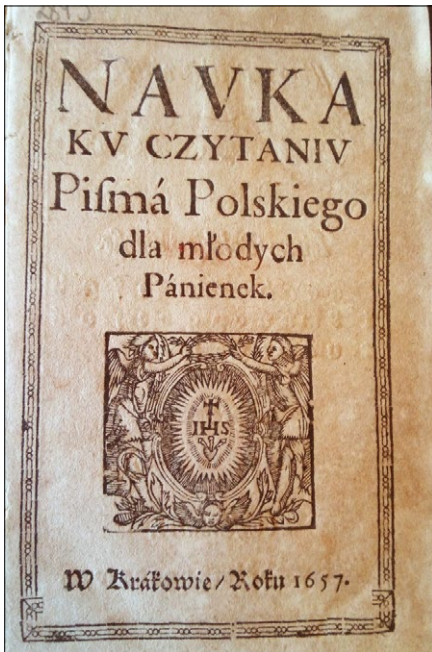
W elementarzu tym (il. 20) rozszerzono znacząco część katechizmową, druk liczy 16 kart in octavo. Przede wszystkim włączono do części katechizmowej *Siedm Sakramentów Kościelnych* i *Pięć Przykazań Kościelnych* oraz kilka nowych modlitw, elementarz kończy *Litania o Naświętszej Pannie Mariej*

44 „Boża Porodzicielka Panno bądź pozdrowiona y uweselona Maria, Pan Bog z tobą, Błogosławionaś ty między niewiastami, y błogosławiony owoc żywota twojego, abowiem urodziłaś Zbawiciela duszom naszym”.

45 Egzemplarz znajduje się Rosyjskim Archiwum Państwowym Akt Dawnych w Moskwie (sygn. 2843), ze zbiorów Biblioteki Drukarni Synodalnej w Moskwie.

Loretańskiej, Dla szczęśliwej śmierci otrzymania. Ten schemat elementarza do nauki czytania utrzymał się do końca XVIII w. Taką zawartość mają na przykład: *Nauka Czytania Pismá Polskiego, dla málých Dzieatek* (Kraków 1710, egzemplarz w Rosyjskiej Bibliotece Państwowej w Moskwie, il. 21), elementarz bez tytułu wydany w Gdańsku w drukarni Jana Fryderyka Bartelsa, działającego w latach 1761–1771 (egzemplarz w Bibliotece Jagiellońskiej, sygn. 586064 I), *Nauka Czytania Pisma Polskiego. Teraz z przydatkiem nowego Katechizmu dla Małych Dzieatek Zebrana* (Kraków 1791, druk. Anny Dziedzickiej i sukcesorów, egz. W Bibliotece Jagiellońskiej, sygn. 51594 I)⁴⁶.

Il. 20. *Nauka Ku Czytaniu Pismá Polskiego dla młodych Pánienek*, Kraków, 1657, k. tytułowa (Rosyjskie Państwowe Archiwum Akt Dawnych w Moskwie)



Il. 21. *Nauka Czytania Pismá Polskiego, dla málých Dzieatek*, Kraków, 1710, k. tytułowa (Rosyjska Biblioteka Państwowa w Moskwie)



46 Pierwsze znane wydanie *Nauki czytania z przydatkiem Katechizmu dla małych dzieci* ukazało się w 1769 r. w Krakowie w drukarni Kazimierza Jakowskiego. Niestety z druku tego zachowały się tylko dwie karty, pierwsza i ostatnia (Biblioteka Ossolineum, sygn. 13653 II).

Podsumowanie

Uderzające podobieństwo, prawie identyczność, elementarzy: poznańskiego (1556), królewieckiego (ok. 1578), lwowskiego (1599) i późniejszych wskazuje na ich jedno wspólne źródło. Trudno przypuszczać, że był nim elementarz Sextilisa, druk z efemerycznej, niszowej drukarni. Należy uznać, że elementarz ten jest przedrukiem wcześniejszego, dziś nieznanego wydania polskiego, najpewniej krakowskiego. Tylko w ten sposób można wyjaśnić fakt wspomnianego podobieństwa (identyczności) tekstów elementarzy.

Cytowany na karcie tytułowej elementarza poznańskiego pierwszy wers *Modlitwy Pańskiej* „Oyče nass, ienżeś iest w niebiesiech”⁴⁷ wyraźnie wskazuje na pierwowzór z wczesnych lat XVI w., z którego korzystał Sextilis. Natomiast obecność w elementarzu *Psalmu 130 (129) De profundis* w tłumaczeniu W. Wróbla⁴⁸ przesuwają datę pierwowzoru druku Sextilisa na lata 40. XVI w. Nie wyklucza to jednak wcześniejszego datowania pierwszych elementarzy, gdyż mogły one zamieszczać inne tłumaczenie *Psalmu 130* lub nie zawierać go wcale. Należy zgodzić się z sugestią M.A. Korzo, że podstawowy zrab nauk katechizmowych zawarty w najstarszych elementarzach wykazuje dużą zbieżność ze zdaniem Stanisława Zaborowskiego (zm. 1529) w jego *Orthographii* (Kraków, druk. Florian Ungler, 1515). Tu na karcie C₃r (pod polskim tekstem kilku modlitw) czytamy:

To mi się za przykład umieścić zdało jako wzór, tym bardziej, że w niektórych drukach są one bardzo zniekształcone, wreszcie aby je upowszechnić. Bo szczególnie każdemu chrześcijaninowi przystoi, aby umiał Modlitwę pańską, Pozdrowienie błogosławionej Maryi zawsze dziewicy, Symbol wiary, Przykazania Boże, grzechy śmiertelne, również różne modlitwy, Ewangelie i listy kanoniczne apostołów, dary Ducha św., uczynki miłosierdzia⁴⁹.

Modlitwy wskazane przez Zaborowskiego znacząco przypominają wybór zamieszczany w najstarszych elementarzach, począwszy od Sextilisa.

47 Pełny tekst modlitwy został zmodernizowany: „Oycze nass, któryś w niebiesiech” (k. A₂r). Najwidoczniej uwspółcześniono treść nauk katechizmowych, nie zwracając uwagi na niespójność z kartą tytułową.

48 Jedyne dwie drobne różnice występują w drugim i trzecim wersie *Psalmu*: u Wróbla „Panie wysłuchaj głos mój. Racz nadłożyć uszu twoich ku głosowi modlitwy mojej”, u Sextilisa „Panie racz wysłuchać głos mój. Racz nadłożyć uszu twych ku głosowi modlitwy mojej”.

49 *Die altpolnischen Orthographien des 16. Jahrhunderts. Stanislaw Zaborowski Jan Seklucjan – Stanislaw Murzynowski Jan Januszowski*, eingeleit. und hrsg. von S. Urbańczyk, unter Mitw. von R. Olesch, Köln–Wien 1983, s. 113: „Haec pro exemplo ponere placuit, tum quia in quibusdam impressis sunt corrupta, tum ut sint communia. Nam imprimis quemlibet Cristianum decet Domini scire orationem, Salutationem Beatae Mariae semper Virginis, Simbolum fidei, Praecepta Dei, mortalia peccata, orationes quoque plures, Euangelia, epistolas canonicasque apostolorum, Spiritus Sancti dona, opera Misericordiae”.

Zaborowski mógłby być też odpowiednią osobą do ułożenia zestawu sylab, będących wzorem do ćwiczeń zgłoskowania. Innymi słowy Zaborowski mógł być autorem pierwszej *Nauki czytania pisma polskiego*. Przy tym założeniu pierwszy elementarz polski mógł być wydrukowany przed 1530 r.

Jak wspomniano wcześniej elementarz J. Seklucjana z 1547 r. i najprawdopodobniej *Abecadło polskie* z 1538 r. były wzorowane na elementarzu V. Ickelsamera, w którym zastosował autor metodę fonetyczną nauki czytania. Pozostaje otwartą kwestią, czy oznaczało to rzeczywiste stosowanie tej metody, czy też jest to tylko podobieństwo formalne do pierwowzoru, bez wpływu na tradycyjną praktykę nauczania metodą sylabizowania.

Bibliografia

Źródła drukowane

Die altpolnischen Orthographien des 16. Jahrhunderts. Stanisław Zaborowski Jan Seklucjan – Stanisław Murzynowski Jan Januszowski, eingel. und hrsg. von S. Urbańczyk, unter Mitw. von R. Olesch, Köln–Wien 1983.

Ickelsamer V., *Die rechte weis aufs kürztzist lesen zu lernen, wie das zum ersten erfunden, und aus der rede vermerckt worde[n] ist, sampt einem gesprech zweyer kinder, aus dem wort Gottes*, Erfurt, Johannes Loersfelt, 1527 (wyd. 2 rozszerzone: Marburg, Franz Rhode, 1534).

Osiander A., *Ein kurtzer begriff der hauptstueck, so in den Catechismum, das ist in die kinderleer gehoeren*, Nürnberg, (Johann Petreius), 1531.

Tenter G., *Bibliothecae Schroederianae Sive Catalogi Librorum, In lingua quavis & facultate extantium, Viri Magnifici quondam & Maxime Strenui, Domini Georgii Schroederi [...] Pars Posterior, quam Auctionem Publicam, Legibus consuetis, In Porta, communiter dicta, Viridi (Auffm grünen Thor) MDCCXIX. d. 16. Octobr.*, Gdańsk 1719.

Zaborowski S., *Orthographia seu modus recte scribendi et legendi polonicu[m] idioma q[uam] vtilissimus*, Kraków, Florian Ungler, 1515.

Opracowania

Benzing J., *Zur Entstehung der Hahnenfibel*, „Philobiblon” 1959, vol 3, s. 9–19.

Burbianka M., *Produkcja typograficzna Scharffenbergów we Wrocławiu*, Wrocław 1968.

Gessner C.F., *Der so noethig als nuetzlichen Buchdruckerkunst und Schriftgiesserey, Dritter Theil*, Leipzig 1741.

Hanow M.C., *Denkmahl der Danziger Buchdruckereyen und Buchdrucker, seit dem Jahre 1539 bis 1740. mit einigen Gedanken von künftiger Verbesserung des Druckes begleitet von Michael Christoph. Hanow. Philos. Prof. in Athenaeo Gedan. et Bibliothec.*, Danzig 1740.

Kawecka-Gryczowa A., Korotajowa K., *Drukarze dawnej Polski od XV do XVIII w. T. 4: Pomorze*, Wrocław 1962.

- Korzo M.A., *O tekstach religijnych w XVI-wiecznych elementarzach polskich*, „Pamiętnik Literacki” 2015, z. 1, s. 169–182.
- Malinowski L., *Ślady dyjalektyczne w oznaczaniu samogłosek nosowych w kilku zabytkach języka polskiego wieku XV i XVI*, „Rozprawy i Sprawozdania z Posiedzeń Wydziału Filologicznego Akademii Umiejętności” 1880, t. 7, s. 319–349.
- Osterloff W., *Metodyka języka ojczystego w zakresie elementarnym*, wyd. 2, Warszawa 1924.
- Pilarczyk F., *Elementarze polskie od ich XVI-wiecznych początków do II wojny światowej. Próba monografii księgoznawczej*, Zielona Góra 2003.
- Pirożyński J., *O poznańskim drukarzu Piotrze Sextilisie z Obrzycka i o polskich elementarzach XVI w.*, „Studia Historyczne” 1988, t. 28, z. 1 (108), s. 3–14.
- Trentowski B., *Chowanna czyli system pedagogiki narodowej jako umiejętności wychowania, nauki i oświaty, słowem wykształcenia naszej młodzieży*. T. 2, Poznań 1842.
- Tyrrell E.P., Simmons J.S.G., *Slavonic books before 1700 in Cambridge libraries*, „Transactions of the Cambridge Bibliographical Society” 1963, vol. 3, no. 5, s. 382–400.
- Warmiński I., *Andrz. Samuel i Jan Seklucyan*, Poznań 1906.
- Wydra W., *O najdawniejszej drukowanej książce w Poznaniu*, Poznań 2003.
- Zborowski J., *Początkowa nauka czytania*, Warszawa 1959.

Inne

- Tomanek L., *Tajemnice Biblioteki Bodleyańskiej. Wywiad z prof. drem Stanisławem Kotem*, „Kuryer Literacko-Naukowy” 1934, t. 11, nr 36, s. I–II.

